

Olyan ez az itteni évszázados jelenlétünket tudatosító, az együttélést szemléltető, az önismeretünket is gazdagító könyv, mintha szerzője egész életében írta volna, és mintha folytatni is akarná, mert jöllehet összeálló egészet alkot, számtalan ösvénye ágazódik el szerteszét. S bármilyen indulsz el: minden út Zomborba vezet!

VUKOVICS Géza

ÁTSAJÁTÍTÁS, TEREMTŐ MÁSSÁG

Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*–Esterházy Péter: *Élet és irodalom*. Magvető–Századvég, Budapest, 1993

Egyközpontú figyelem nem tapinthatná ki azt a viszonylatot, amely a két világot megnyitja előttünk egymás számára. Együttes jelenlétük a kötetben szinte felszólít, hogy egymáshoz való viszonyukban értsük meg, hármass relációban értelmezzük, de arra is, hogy átfogó perspektívából nézzük e szövegeket – már-már egyetlen tágasabb szerkezetbe vonva mint polifonikusan működő nézőpontokat –, bár mindkettő kialakultságában zárt, autonóm értelmet valósít meg.

Már nem tűnhet fel, ha Esterházy Pétert másik szavával halljuk megnyilatkozni, műveinek sorával közelíti: „csupa új szóval nem lehet beszélni” (Babits M.). Idézőművészeti gesztusokkal, egyenes átvételekkel közvetíti gondolatait, alakítja ki szöveggörnyezetüket, mint annyiszor korábban, hol az azonosulás, hol az elutasítás jegyében – az átsajátítás a gondolkodásmód eleme. Hasonlóan közel azonban nemigen került szerzőhöz, műhöz, művészi világhoz, mint ezúttal a *Jegyzőkönyvhöz*, írójának látásmódjához. Erre a novel-lára életmozzanatként tekint, egy olyan pillanatban ad neki szerepet saját életében, amikor a Kertész Imrééhez közeli élmény nyomán az irodalom és a valóságos lét profán találkozásában feltör az egyszer már megélt érzése, az irodalmi megértés és tapasztalat (a szövegemlék) köznapilag értékelhető valóság. Az *Élet és irodalmat* megírni annyi a számára, mint az alapszöveget saját létérzésének előtörténeteként megérteni. A létérzés Kertész Imre által megtalált kifejezését úgy vonja kommunikációba, hogy benne a magáé is formára lelhesen, de míg a korábbiakban csupán a saját univerzumát kívánta kiteljesíteni, minél gazdagabban értelmezni, a teltebb, intenzívebb szövegezéssel, az idézett, az alluzív vagy a reminiscens nyelviség erejével – mostani formálólveiben az idegen világot közelnézetből láttató igyekezetre ismerünk, olyan interpretatív viszonyulásra, amely kizárólag e cél függvényében válhatott önmeghatározódássá és orientációvá.

Az *Élet és irodalom* a megértendő vonatkozásában történő önértelmezés iskolapéldájaként aknázza ki mindenekelőtt azt a jelentéslehetőséget, amit a különbözőség kínál. A szemlélet és megformálás organikus összekapcsoltságának fogalmilag megfoghatatlan mibenléte tárul fel, s ami ezen belül különösen megragad, az a másság elbeszélésben megtestesülő definiáltsága. Az *Élet és irodalom* önkonstituáló cselekvés eredménye, a Kertész-szöveg mint külső viszonyítási pont segíti abban, hogy elmondja önmagát, hogy a végsőkéig pontosíthassa azt, amit megfogalmazhat magából. Minden önfelismerés mindig másokhoz viszonyítva jön létre; Esterházy formai elképzeléseinek egyenes következményeként a történetéptés nagy hangsúllyal implikált eleme az, hogy az én mihez, illetve kihez mérve írja le a maga mibenlétét. Úgy tűnhet, hogy a *Jegyzőkönyvben* olyan történetre talált, amely képes megvalósítani a „bennünk mélyen lévő, az én interioritását”. Olyannyira rábízta magát erre a történetre, hogy önkezűleg szűkre vont szabadsággal

épitkezik, követi az átlátott és birtokolt minta rajzolatát, a megszólított és megszólított szöveg első pillantásra, egyazon ritmus hullámverése. Ebben a receptív műveletben egyetlen szó sem független a forrásszövegtől, amely ezúttal egészsként, szerkezeti tényként is jelentőséget nyer.

Az *Élet és irodalom* rendje, rendezettsége bizonyos összefüggéseket elfed, másokat felvilant a forrásszövegből, hol közelíti, hol pedig távolítja egymástól a két világot, dichotomikusan, a vonzalom és a másként látás kettős fényében. Részint elfogadja a *Jegyzőkönyvet* mint a saját világ teremtőjét, felméri kulcsmondatainak lehetőségeit, felhasználja, formai-tartalmi eszközzé teszi, parafrázeálja, de ironizálja is. Az érintkezési pontok, átszövődések megmutatják, milyen értelemvonulat ragadta meg leginkább. Ez az átsajátítási koncepció eltér a korábbiaktól, mert a formaegészből indul ki, és lényeges elemekként lépteti színre az elliptikus mozzanatokot, a kirekesztő megoldásokat. Ezeket a szöveghelyeken is eredetivel azonos irányban mozdítja ki az elbeszélést, de életrajzi énjének mindennapi érzékletei egyénítik mondandóját. Ha csupán azokra az elemekre kellene figyelniünk, amelyek beleoldódnak az *Élet és irodalom* új viszonylatrendszerébe, azt mondanánk, vissza-visszatér az alapszöveghez, a hiányelemek súlya viszont azt mondatja velünk, hogy csakis úgy tud a hozzá, a róla, és az önmagáról való beszéd fokára emelkedni, hogy soha meg sem válik tőle, róla leválaszthatatlan, minden pontján belőle következő.

Az *Élet és irodalom* egyszerre épül az összehangoló gondolkodás, az egységesség lendületében, s ugyanakkor az ellenpontozás elvei szerint. Az együttmozgásnak számtalan árnyalata van, a teljes egybehangzástól a teljes tagadásig. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy az elbeszélés leképező elrendezéséből, formai rokonságából-különbözéséből hogyan bontja ki a tematikait, abban az irodalom erőterében konstituálódó életeket, a két világszemléleti alapállást, a két törekvést, az irodalom mítoszára, azaz az élet elsőbbségére esküvőt, az irodalom és világ, alkotás és valóság fogalmainak, viszonyának érintésével, át gondolásával.

A szerkezeti ritmus szinonimáin túl mindkét prózai gondolatmenetet áthatja a létértés egzisztenciális igénye, a létértésé, amely felelet lehetne a világ kérdésére. A válasznélküliség tragikumára akkor eszmélünk rá, amikor egy-egy villanásnyira feltárul a mélység, melybe az *Unalmas történet* hőse zuhan, amint kimondta végzetes mondatát: „Őszintén beszélek, nem tudom!” Kettejük gondolkodásának másik metszéspontja a szeretetnek létszükségletként, pontosabban egzisztenciális hiányként való megtapasztalása. Az a társadalmi érzékenységű történessor, amelynek akusztikájában a felebaráti szeretet zsidó-keresztény eszményét visszhangozzák, világossá teszi, erőterét nem a szeretet elve kormányozza, a szerető magatartás nem tud kibontakozni benne. Holott „a szeretet az, aminek még van jelentősége. Ez túlél mint a széken, mint a fűn” (*Gályanapló*) – ha mint az együttérzést is, nem fojtaná el a jónási rend- és törvénytisztlet, az ügybuzgalom, a tekintetnélküliség. A szeretetlenség és szeretetképtelenség világa megragadhatatlan, alákíthatatlan, egyszerűen befolyásolhatatlan.

Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, „jelenti a kapcsolatát annak, ahogy a mindenségről te gondolkozol, azzal, ahogyan a mindenségről ő gondolkodik”. Egy, a Simone Weilével összecsengő gondolatmenet nyerhette meg Esterházy Pétert, hogy formát biztosítson Kertész Imre mondatainak megőrzésére, hogy észrevegye bennük, amire építhet – amitől végső konzekvenciáiban, megértő módon különbözhet. Ők ketten „egyetlen lelki áram részei”, de úgy, hogy közben megvalósítják a hatalmas paradoxont: együtt-egyek, együttesükben, egységükben mint tiszta tükörben áll előttünk sajátvilágiságuk az, ahogyan a „mindenségről te gondolkodol”, s „ahogyan a mindenségről ő gondolkodik”. A szeretet útját a Kertész-szöveg is megjelöli a Bárány-követő útjában (idézzük fel a

bibliai mondatot: „Arról fogja megtudni mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretik egymást”) és a Mi Atyánk megbocsátás-motívumában is.

Az *Élet és irodalom* azzal, hogy egyes gondolatoknak (köztük a már eleve idézetteknek is) megnyitja új távlatokat, míg másokat ironikusan átszínez vagy egyenesen kiolt, egy magatartástípus szövegjellemzőinek átrendezhetőségét, a másként látás poétikai leírhatóságát példázza, arról győz meg, hogy a prózai látás- és beszédmód a személyiség lenyomata, a műalkotás a benne inkarnálódó létszemlélet foglalata, személyiségi, magatartásbeli struktúrája van.

A két szöveg alaphangja, szemléletformái az értékeszményben nem jelentenek különállást, jelzik viszont az eltérést annak megítélésében, hogy a közvetlen élménytárgyasítás, az adott határtörténet milyen mélységben ragadhatja meg az egzisztencia lényegi kérdéseit, hogy az egyéni lét jelentései univerzálissá tehetőek-e e történet perspektívájából, és a szabadság, a szabad akarat mindkettőjüknél centrálissá tett problémájának megjelenítésére van-e hatalma. Tematikai egyénítés hiányában az egy vonatkozás kapcsán megtelemző személyesség jellegéből kiindulva két létszemléleti képletet dolgozhatunk ki a lét individuális tragikumát illetően. Esterházy tudja, tapintja a jellegadó különbségeket, és azt a pontot, ahol a kettősség kielezetten, szétszakítottan, egymást tagadó ellentmondásban valósul meg, frappáns módon jelöli. Néhányszor érintetlenül emeli át a textusmin-tárból a mondatokat, azonosnézőpontúságot sugallva, s amikor már nyilvánvaló, hogy az átsajátítások a Kertész-szöveg lényegskijait erősítik fel, egy nem szövegű idézettel világítja meg a létérzékelés sajátzertiségeit. „Az engem ért agressziót, mert nem tehetek más – most is, mindig törként megmarkolom és a pengét önmagam ellen fordítom, de az erő és a keserű gyönyör, amivel gondolataim mintegy kezét emeltek rám, őszinte vadságával szinte megremít” (*Jegyzőkönyv*). Esterházyról: „az őt ért agressziót – mert nem tehet mást – most is, mint mindig, törként megmarkolja . . .” Eligazító érvényű váltás alakítja harmadik személyűvé az alapszöveget. Kertész Imre élet- és művészetfelfogásának karakterjegyei ebben a néhány mondatban ragadhatók meg, és nem csak a *Jegyzőkönyvet* illetően, hanem szélesebb érvényűen is. Reflektorszerűen irányul a fénycsóva azokra a mondatokra, amelyek mellé az életmű számtalan gondolatfoszlánya ideilleszthető lenne, mindazok, amelyek az önfelmorzsoló tendenciákat, az önromboló ösztönöket juttatják kifejezésre, és kihullanak világszemléletük közös alkotóelemeinek sorából. „Micsoda vonzás az önsanyargatás . . . A boldogtalanság önboldogító fájdalom . . . Hogyan is védekezem, amikor éppen a kiszolgáltatottságban telik önkínzó örömm” (*Gályanapló*). „Kiderült, nem azért frok, hogy az örömet keressem, ellenkezőleg, derült ki, az írással a fájdalmat, a minél élesebb, a már-már elviselhetetlen fájdalmat keressem, igen valószínűleg, mert a fájdalom az igazság” (*Kaddis*). Esterházy Péter ezen a ponton nem tudja a sajátjaként megélni a Kertész-féle látás- és felfogásmódot, s bár a megengedő szellemiség jegyében építkezik, itt távol kerül a kertészi ösztönzéstől. Hirtelen élesen elkülönül egymástól imitáció és kreáció, az a sík, amelyet maga teremt, attól, amelyet reprodukál.

Az eseményszerű, a gondolkodásbeli és az érzelembeli mozgásban feltáruló magatartás is sérülékenyebb, kétségbeesettebb hangon megszólaló a *Jegyzőkönyv*ben, a másik viszonylag védettebb, nagyobb szellemi állóképességű. A *Jegyzőkönyv* elbeszélőjének kezdeti groteszk beállítódása, a groteszkben a komikust (a chaplinit) felerősítő önszemlélete azt sugallja, hogy felülemelkedően, magabiztosan tudja viselni terveinek meghiúsulását, hogy összeomlás nélkül tud méltánytalanságot szenvedni. Mi roppantja össze mégis? Aki mint Kertész Imre, annyi mindent mutatott meg a szenvedés és a halál perspektívájából, aki riadalmasabb, könyörtelenebb korszakokkal is foglalkozott, az önvésztes létoát egyszerűen nem rejtheti közvetlenül a novellában felállított oksorba, bár ez az a kauzális lánc, amely amolyan sokkéményként múlt időtávlatokkal köt össze, és a sajátos összegződést

megteremti. „Mintegy az engem leterfő lövés torkolattűzének fénye ez egyszer megint megvilágított számomra valamit: csekélység, mindössze az életemet. Elestemben még próbáltam megragadni pár jellemzőjét, rögzíteni néhány általános törvényszerűségét” (Kertész Imre). A *Jegyzőkönyv* eseményszerű távlatából létösszegzés történik, a vámos-történetbe belevetül egy tragikumot hordozó szubjektum – létmódja a történet szféráján túl is felismerhető – teljes életanyag. Kertész Imre a novella érzelmi magaslatát egyedül a halál jegyében lehetséges létértés lényegi pillanatává koncentrálja. A patetizáló beszédmód egy életen át megérelődött szellemi tapasztalatból kel életre, mélyed egyedi motívumokból bontakozik ki. Esterházy másként prekondicionált, sorsszerűen különböző világában nincs esély arra, hogy a határelmény az élettörténet summájává emelkedjen. Elbeszélője nem ismer meg a kertészihez hasonlóan nagy létértési mélységeket, hogy a lét–nemlét határára sodorják, arra ösztönözzék, hogy kivonja magát a világból, hogy a halálra mint szabadulásra gondoljon. A halálérzettel kapcsolatos mondat nála így hangzik: „felnitottam a szemem, fájdalom, nem voltam halott”. A kiszolgáltatottság, a megszenvedettség, az elgyötörttség, a megszenvedettség, az egzisztenciális és civilizációs kilátástalanság, a szinte egyetemes reménytelenség érzületéből táplálkozó kertészi nyelvet az *Élet és irodalom* ezért nem fogadhatja el teljességgel. Hogy több szegmentumában mégis ráhangolódik, ellensúlyozza a szövegen végigvonuló lágyan ironikus tendencia. Ezenkívül a már vázolt élményrokonság ellenére is elhagyja a mottóval ellátott bevezetőt, a szorongató víziót, elmetszi a cselekvésszálakat és a fokozásnak alávetett szövegépítéstől – amely a kín növekvését hivatott érzékeltetni – eltekint. Annak ellenére, hogy a Kertész-szöveg kevésbé explicit törekvéseit váltja valóra, a sejtésszerűen ismert félelmet teszi kifejezetté, létértelmezésében mintha mégis őrizne bizonyos reményt: „Aki félni tud, remélni tud” (Korniss M.).

És ha a Márai-mondat életet és törvényt utánzó művészetét képeznék le számára az élet? „Négykézláb másztunk, mint a kutyák, kifelé a hazából.”

FARAGÓ Kornélia

AKINEK AJKÁRÓL TISZTÁN, FRISSEN ZENGETT A SZÓ

Lőrincze Lajos: *Megnől az ember szíve*. Barátok–emlékek–találkozások. Új Horizont, Veszprém, 1993

Lőrincze Lajos, a legismertebb magyar nyelvész, nyelvművelő szinte a halálával egy időben ajándékozott meg bennünket egy újabb könyvvel.

A gyermekkor mélységesen mély kútjából fölbuzgó nyelvi és nemcsak nyelvi élményanyag a *Hazamegyek a falumba*, a pápai diákevekhez kötődő emlékek az *Áldott legyen a láng . . .*, az anyanyelvi mozgalom ügyét elkötelezetten vállaló nyelvész „szívós és bölcs” munkáját bemutató cikkek, fölszólalások, beszámolók, nyilatkozatok *A kis Gyöngyöstől a nagy Tiszáig*, a határokon is átfelövé váló nyelvészmunka több dokumentuma az *Üzenet a szomszédba*, a személyes kötődésekről, kapcsolatokról szóló írások a *Mesterek, barátok* és a számvetésként is olvasható, a jelmonatszerű címmel is kiemelt *Hittel, meggyőződéssel* – ezek azok a fejezetek, amelyek Lőrincze Lajos e könyvének, a *Megnől az ember szíve* című, szerény, mégis gazdag kötetnek az írásait magukba foglalják. Az alcím – *Barátok–emlékek–találkozások* – is jelzi, hogy Lőrincze Lajos neve alatt ezúttal nem a szokványos értelemben vett nyelvművelő könyv született, hanem „emlékek, emlékezőések”